

Irodalomelmélet, teória, teoretizmus

Az elmélet Franciaországban már az ezerkilencszázhatvanas években jött, látott és győzött. Az elődeivel szembeforduló új nemzedék a teoretikus strukturalizmus–posztstrukturalizmus jegyében hódította meg és gyarmatosította az irodalomértés tereumait. 1963-ban a *Sur Racine*-vita során Roland Barthes magától értetődő önbizalommal söpörte le Picard professzor „hagyományos”, irodalomtörténeti érveit, aggályait, s 1968-ban hatásos tanulmányban jelentette be a szerző halálát. Az utóbbi ügyében a hatvanas évek legvégén Michel Foucault is fontos állásfoglalást tett közzé. „Mít számít, ki beszél. Mondta valaki. Mít számít, ki beszél” – válaszította mottóul Samuel Beckett egyik megfogalmazását, és írásában a posztstrukturalizmus csaknem minden lényegi teoretikus meggyőződését előszámlálta. Foucault szerint az irodalmi gyakorlat megszabadította magát a kifejezés szükségességétől, a jelek játékává alakult, a jelölő saját természetéhez igazodik (nem ahhoz a tartalomhoz, amelyet jelöl), és mindenekelőtt arra szolgál, hogy teret nyisson ott, ahol a szubjektum eltűnik. Az értelmezés során nem a szövegnek a szerzőhöz való viszonyát kell feltárunk, s nem feladatunk, hogy a mű alapján valamiféle elgondolást vagy tapasztalatot rekonstruáljunk. Mellesleg arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a közhasználatú *mű* terminus mindenkor valamiféle egységet, teljességet, tervezettséget szuggerál, s ekképpen ugyanúgy problematikus, mint a szerző individualitása.¹ „[...] a szerző eltűnt, Isten és ember közös halált halt. A dolgunk az, hogy újra felmérjük azt az üres teret, amelyet az eltűnt szerző hagyott maga mögött; gondosan fel kell tárnunk az új törésvonalakat, meg kell figyelniük e tér átrendeződéseit és fel kell tárnunk azokat az új funkciókat, amelyek a szerző eltűnése következtében szabadultak fel [...]” – értelmezi a szituációt, és jelöli ki a kritikai, elméleti munkálkodás céljait sommázó érvénnyel a *Mi a szerző? Írója.*²

NYILASY BALÁZS (1950) költő, irodalomtörténész. A Károli Gáspár Református Egyetemen tanít.

1 Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, 2000, Latin Betűk, 122, 123.

2 Uo. 125.

Voltaire hazájában a „nagy elméleti bumm” a hetvenes évek elején volt a csúcson, a pártállami Magyarországon viszont 1970 körül éppen csak megkezdődött a térfoglalás. A nyolcvanas években azonban az új elmélet már diadalmos lendülettel terjedt tovább, s a paradigmaváltás végül a nyugat-európai folyamatokhoz képest maradéktalanabban, akadálytalanabban ment végbe. Az elméleti igény s a filozofikusság boldogító bonyolultságai a marxista vulgárszociológia otrombaságaitól szenvedő lelkeket íziben lenyűgözték. A *poétika* varázsszava ellenállhatatlan bűverővel csendült fel, s az általános, egyetemes kategóriák iránti érdeklődés a presztízsszerzés sine qua nonjává vált. A nagyszabású dedukciók mellett csakhamar mindennemű indukció kicsinyesnek, érdektelennek tűnt, s a kutatók kezdték nem bánni, ha a teóriához képest másodrendű jelenséggé válik a művekről való konkrét, közvetlen beszéd.

A *szofokrácia* kifejezést Karácsony Sándor alkotta meg s alkalmazta a két világháború közötti időkben. A magyar gondolkodó a terminussal a hazai humán kultúra általános attitűdjét, beszédmódját jellemezte. Azt a szokásrendet jelenítette meg, amelynek jegyében rendre áthasonítás, megfontolás, elemzés, kritika nélkül vettük-vesszük át a német (nyugat-európai) észjárás termékeit, a kurrens filozófiai–esztétikai attitűdöket, jellemző fogalmakat. A hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi kultúráját megidézve, a Walter Benjamin-i, Lévi-Strauss-i, saussure-i, jakobsoni, barthes-i nézőpontok, terminusok iránt tanúsított kultikus tiszteletet látva méltán érezhetjük úgy, hogy ez az attitűd továbbra is érvényben van.

Néhány, a szofokráciát elutasító, fontos kivétel azonban mégiscsak akadt. Poszler György *Filozófia és műfajelmélet* című, 1988-as monográfiája a Friedrich Hegel-i esztétika és műfajelmélet bemutatása mellett a marxista művészettudomány, irodalomelmélet roppant tekintélyű képviselőjének, Lukács Görögnek a munkásságát tette mérlegre. A vizsgálódó elemző a részletkérdésekben nem fukarkodott az elismerő szavakkal, de a lényegi pontokon, a módszertan általános érvényességét latolva, meglepően kritikus következtetésekre jutott. A filozófus elemzők metodikáját a művészeti, műfaj történeti feltárás szempontjából egyértelműen problematikusnak, alkalmatlannak ítélte, logikájukat *irodalomelmélet szülte elméleti* és nem *irodalomtörténet szülte történeti* jelenségként mutatta be. A kutató a „történetfilozófiából nyert műfajértelmezéseket” elemezve nemcsak a hegeli triadikus szisztémák (tézis–antitézis–szintézis, szimbolikus–klasszikus–romantikus, epika–líra–dráma, művészet–vallás–filozófia, előkészület–virágkor–hanyatlás) egymásra csúsztatásában látott súlyos problémákat, de a teoretikus alpból kinövő megállapításokat az irodalomtörténet tényeivel szembesítve is végletes egyoldalúságokat, alkalmatlanságokat tárt fel. A túlzottan szimmetrikus vízió gyakran teremt olyan összefüggéseket a jelenségek között, amelyek valójában nem léteznek – mutatta ki a Friedrich Hegel-i koncepció „tényleírásait” elemezve.

A fiatal Lukács György esszé kísérleteit (*A modern dráma fejlődésének történetét, A lélek és a formák esszéit* s a *Die Theorie des Romanst*) Poszler ugyancsak kritikusan szemlélte. A *regény elméletét* „pseudoműfajelméleti” teljesítménynek látta,

kultúrkritikai, metafizikai, történetfilozófiai kiindulópontú meditációként azonosította. A mű mibenlétének meghatározásakor a „Hierarchikus etikai megváltásutópiában megfogalmazott esztétika” s az „esztétikában megfogalmazott hierarchikus etikai megváltásutópia” címkét egyaránt alkalmazhatónak vélte. A kommunista mozgalomnak elkötelezett évtizedek műveit s az öregkor nagyszabásúnak szánt, de töredékes, befejezetlen Lukács-írásait az elemző újfent a körületek nélküli teoretizmus uralma miatt látta problematikusnak. A *Történelem és osztálytudat, A különösség mint esztétikai kategória, Az esztétikum sajátosága* írója az 1918 előtti doktriner kétségbeesést a hinni akarás kollektivistá udvtanára cserélte, de az elméleti fogalmak, attitűdök Poszler György szerint ekkor sem fogadták maguk mellé egyenrangú partnerként az irodalomtörténet műfaji tényeit. A jellegzetes lukácsi kategóriák – héj, mag, világszerűség (világnélküliség), művészi tükrözés (kettős tükrözés), különösség, nembeliség, partikularitás, a világgállapot totalitását megjelenítő nagyrealizmus, egyvesszős jelzőrendszer – irodalmi alkalmasságában, lényegkifejező erejében a *Filozófia és műfajelmélet* írója kételkedett, s a filozófus-mozgalmár irodalomtörténeti víziójának, folyamatrajzainak, tendencia-kijelöléseinek problematikuságaira is rendszeresen utalt.

A roppant tekintélyű német filozófus és a magyar köztudatban a par excellence elméletiséget képviselő budapesti gondolkodó szisztémáit vizsgáló tanulmány a műfajelméleti-esztétikai szintre koncentrált, de a feltáró optika a Hegel és Lukács művészeti gondolkozását megalapozó, rendszerszerű, filozófiai, metafizikai fundamentumokat is szemügyre vette. Poszler intelligens munkája a nyolcvanas évek forrongó, utakat kereső gesztusaiba illeszkedve (a marxista esztétika ostoba, önhitt biztonságával leszámolva) voltaképpen a *rendszeralkotó, szisztémateremtő, deduktív módszertanú Teóriát* tette mérlegre, annak valóságos megértő képességét latolta, és inherens problematikuságaira utalt. Poszler György elmélet iránti vonzódása nyilvánvaló volt, de a kutató az induktív konkrétság, a korrekt, tapasztalati irodalmiság iránt is erős elkötelezettséget mutatott, nem csoda hát, hogy a láttelelet végül igen kritikusra sikeredett.

A nyolcvanas évek végén publikált, Hegel és Lukács munkáit elemző *Filozófia és műfajelmélet* mindvégig a vágyott, működőképes, korrekt módszertant kereste. A hiányról és a kereső igényről, a *filozofikus dedukció* és a *ténytisztelő indukció* dilemmáiról egyébként a szerző egészen nyíltan vallott 1983-ban megjelent (a nagy monografikus munka előjátékának tekinthető) tanulmánykötetében. A könyv többféle elméleti horizontot vizsgáló írásait a „Nincs korszerű irodalomelméleti szintézisünk” szorongó hiányérzete hívta életre. Az önbemutató vallomás („Mert mindig a rendszer izgatott”) ízig-vérig filozofikus alkatra vallott, de a tudós gondolkodót a rendszeralkotás csapdája, a szisztematikus gondolkodás zsákutcái már ekkor elkedvetlenítették. A „teoretikus” és a „történeti” szemlélet lehetőségeit mérlegelve mindkét nagy hazai alternatívát, a Lukács György-i teoretizmust és a Horváth János-i „irodalomtörténeti módszertant” is elutasította („se Lukács, se Horváth”), a deduktív esztétikával szemben „egy

oda-vissza következtető induktív–deduktív” esztétika mellett tett hitet, sőt egy ponton teljességgel kétségbe vonta az irodalmi teória helyénvalóságát. „A bizonytalanság pedig az, hogy kell-e egyáltalán a rendszer, azaz nagy teoretikus összegzés? Nem inkább néhány termékeny kételyből fakadó, jó kérdés kellene és sok konkrét műértelmezés? A művekhez közel álló, művészsztázgú, empirikusan elméleti kategória?” – állított szembe a kutató az irodalomelmélet szokásos gyakorlatával egyféle tágabb, rugalmasabb, szintetikusabb irodalomértést.³

*

Poszler György 1988-ban megjelent tanulmányát jelentős elméleti teljesítményként tartom számon, alapvető kritikai észrevételeit ma is tanulságosnak vélem. A *Filozófia és műfajelmélet* a hegeli, lukácsi életmű kapcsán sok fontos szempontot tár fel, és hiteles kritikai aspektust jelenít meg, egyszóval jelentős bátorítással szolgál a teoretikus ész kritikáját fontolgató irodalmár számára. Egy nagyon lényeges területen azonban nem kapunk a szerzőtől eligazítást. A filozófiai rendszeresztétika mellől teljességgel hiányzik a tegnap s a ma irodalomelméleteivel való számvetés, a strukturalizmus–posztstrukturalizmus (az orosz formalizmus és az Új Kritika) teoretikus teljesítményének mérlegre tétele. Az ilyesféle vizsgálódásnak a *Filozófia és műfajelmélet*ben persze nincs is helye; a modern elméleti irányok analízise legfeljebb logikus folytatása, kiteljesítése lehetett volna az 1988-as mű „kezdeményének”. (E folytatáshoz egyébként Poszler Györgynek minden adottsága megvolt, de a modern elmélet átvizsgálásával – miért, miért nem – végül adós maradt.)

Akárhogy is, mi nem lehetünk meg a „nagy elméleti bumm”⁴ szemügyre vétele nélkül. A filozófiai esztétika attitűdvizsgálata után a modern irodalomelméleti teóriát is szükséges mérlegre tennünk, és Poszler kritikai elkötelezettségétől felbátorodva fontolóra kell vennünk néhány bírálati szempontot. E művelethez először is a Belgiumban született elméletírót, Antoine Compagnont hívjuk segítségül. A Collège de France professzora 1998-ban megjelent könyvében

3 Poszler György: *Kétségektől a lehetőségekig*. Budapest, 1983, Gondolat, 13, 11, 13, 9.

4 A „nagy elméleti bumm” játékos–ironikus nyelvi leleményét Takáts Józseftől kölcsönzöm. A szókapcsolat már csak azért is találó, mert evidensen érezteti az 1960-as évektől kibontakozó változássor univerzalitását, elsőpró erejét, lendületét. A fogalmat az én értelmezésemben a francia strukturalizmus–posztstrukturalizmus, a *Rezeptionsaesthetik* (a reader-response kritika) és a dekonstrukció képviselik, reprezentálják. A 20. századi irodalomelméleti gondolkodást indító orosz formalizmust és az amerikai Új Kritikát írásomban kiveszem a vizsgálódás köréből, és nem foglalkozom a posztkolonializmus, új historicizmus, új feminizmus, genderkritika, queer aktivitás által szemléltethető változássorral sem. (A kilencvenes években az irodalom- és kultúraelmélet a politikai aktivitással kapcsolódott össze, de a kialakult új iskolák alkalmazott dekonstrukcióként működve a korábbi időszakok anomáliáit megőrizték, felmutatták, sőt, tovább erősítették.) A formalizmus és az Új Kritika „mellőzésének” indokait jelen írásomban külön nem részletezem, a különbségtétel szempontjaira nézve az olvasó hasznos információkat nyerhet a *Magyar Művészet* 2021-es márciusi számában megjelent *Irodalom és ökokritika* című írásomból.

készített mérlegelő, retrospektív számvetést a strukturalista-posztstrukturalista elmélet mögöttünk hagyott évtizedeiről, és formált véleményt a teória ezredfordulós állapotáról.⁵ „Valami hatalmas áradat mindannyiunkat magával ragadott. Akkoriban az irodalomelmélet megtámogatta irodalomtudomány képe csábító volt, meggyőző, győzedelmes” – emlékezik vissza az 1950-ben született elemző a „csodálatos hatvanas évekre”, az algériai háború befejezésétől az olajválságig terjedő fénykorra, arra a periódusra, amikor „a francia elmélet a világ irodalmi kutatásainak élén találta magát”.⁶ A teória fényei azonban az évek múltával alaposan megfakultak, s az ezredfordulóra nyilvánvalóvá vált, hogy a nagy remények nem váltak valóra. „Az elmélet intézményesült, módszerré lett, parányi pedagógiai eljárássá változott, mely gyakran épp annyira kiábrándító, mint az a szövegmagyarázat, amelyet hajdan hevesen támadott [...] Ma-napság lehetetlen sikeresen szerepelni egy vizsgán anélkül, hogy a finom megkülönböztetésekkel tökéletesen ne bánna valaki, vagy anélkül, hogy beszélni tudna a narratológiáról. Olyan vizsgázót nem fogadnak el, aki a szeme elé tett szövegrészletről nem tudja megmondani, hogy az »homo«- vagy »heterodiegetikus«-e [...] »belső« avagy »külső fokalizációval« rendelkezik-e [...]”; „Az amerikai Új Kritika [...] gyorsan néhány receptre, szemfényvesztésre és cselre egyszerűsödött, amelyekkel a vizsgákon brillírozni lehet”; „Az elméleti lendület megtört [...]”; „A továbbélő *Poétique* folyóirat lényegében epigonok ujjgyakorlatait közli” – sorakoztat Compagnon olyan helyzetértékelő megállapításokat, amelyek az elmélet kiüresedésére, formalizálódására utalnak.⁷

A kutató észrevételei megfontolandónak tűnnek, de az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az ígéretes tartalmasságtól az elbürokratizálódásig vezető utat alighanem minden emberi eszme megjárta-megjárja; a strukturalizmus-posztstrukturalizmus hiteles kritikájához további érvekre is szükségünk van. A szerzőnek azonban ilyen érvei is vannak. Az *elmélet démona* olvasásában előrehaladva mindinkább megtapasztaljuk, hogy a modern francia teóriát Antoine Compagnon olyan ellenbeszédnek látja, amely a „banális”, mindennapi irodalomértés ellen lázad, annak egyszerű kérdésfeltevéseit korigálja, bevett gyakorlatát cáfolja, s étoszát a közhasználatú irodalmi terminusok (irodalom, szerző, szándék, jelentés, interpretáció) átértelmezésétől nyeri.

A professzor problémaérzékelése hitelesnek és termékenynek tűnik. Az elvonatkoztató tudomány és a mindennapi megfigyelés, a bonyolított és az egyszerű magyarázat, a „józan ész” és a teoretikus beállítódás konfliktusa számos kibontandó problémagubancot rejt magában. E problémagubancokat Compagnon módszeresen nem szálazza szét, de a dilemma központi jelentőségére folyamatosan utal, és könyve fő céljának azon centrális fogalmak újrvizsgálatát

5 A *Le Démon de la théorie. Littérature et sens commun* Párizsban az Éditions du Seuil kiadásában jelent meg, magyar fordítása 2006-ban a Kalligram gondozásában látott napvilágot.

6 Antoine Compagnon: *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*. Pozsony, 2006, Kalligram, 9, 8.

7 Uo. 9-10.

tekinti, amelyeket a strukturalizmus–posztstrukturalizmus egyszer már alaposan átértékelte. S az újvizsgálat során az elméletíró lényegében józan ésszel rehabilitálja. Az *irodalom*, a *szerző*, a *világ* s az *olvasó* kérdésköreit boncolgató fejtegetéseiből többnyire az derül ki, hogy az új elmélet elsietetten hozta meg radikális következtetéseit, a teória szubsztancializáló–radikalizáló attitűdje legfeljebb féligazságokhoz vezetett.

Compagnon szerint a szerző halálának toposzát alkalmazó Barthes és Foucault a valóságos funkciót az életrajzi vagy szociológiai jelentéssel keverték, a szándék és jelentés hermeneutikai problémáját nem a maga bonyolultságában vizsgálták, hanem leegyszerűsítő fogalmakra redukálták. A „szerző halálának és a szöveg egyedi teljhatalmának híveként” fellépő Riffaterre és a „szigorúan vonalszerű, visszatekintés nélküli” olvasatot erőltető Barthes (Baudelaire versét, *A macskákat* analizálva, illetve a Balzac *Sarrasine* című elbeszélését elemezve) azon buzgólkodtak, hogy megtagadják, elutasítsák a mindennapi tudat számára nélkülözhetetlennek tűnő (évezredes) eljárást, tudniillik azt, hogy egy szöveghely értelmezését egy másik szöveghely segítségével igyekezik az interpretátor megoldani. A szerzői szándék és a koherencia radikális tagadására irányuló elemzési kísérletek azonban kudarccal végződtek. Riffaterre dogmatikus és „keserves” megfogalmazásra kényszerült, az S/Z kellős közepén pedig a doktriner elemzői szándékot romba döntve bukkan fel egy utalás *Az ismeretlen remekműre*. „Egyetlen kritika sem mond le, úgy látszik, a párhuzamos szöveghelyek módszeréről, mely magában foglalja azt, hogy valamely homályos szöveghely megvilágítása érdekében előnyben részesítjük ugyanannak a szerzőnek egy másik szöveghelyét egy másik szerző másik szöveghelyével szemben: egyetlen kritika sem mond le tehát a szerzői szándéknak mint szövegkoherenciának [...] minimál-hipotéziséről” – szögezi le Antoine Compagnon.⁸

„Mikor hatodikos kisiskolás lettem a Concordet iskolában, a mi öreg latin-francia szakos tanárunk [...] szöveggyűjteményünk minden egyes szövege kapcsán föltekintett nekünk a kérdést: »Hogyan értitek ezt a részletet? Mit akart mondani nekünk a szerző? Melyek a vers vagy a próza szépségei? Miben eredeti az író látásmódja? Mi a tanulság?« Egy időben azt hittük, hogy az irodalomelmélet véglegesen félresöpörte ezeket az idegesítő kérdéseket. De a válaszok elszállnak, a kérdések pedig megmaradnak [...] amint az elmélet távolodik, a régi fogalmak újból felbukkannak, sértetlenül. Vajon azért nem tudunk igazából soha megszabadulni tőlük, mert »természetesek«, mert »értelmesek?«” – adományoz a kutató a „teljes igazságból” jelentős részt a mindennapi észnek, és láttatja a francia strukturalizmus–posztstrukturalizmus szubverzív étoszát elsietett döntéshozatalként.⁹

*

8 Uo. 57, 87, 88.

9 Uo. 14–15.

Antoine Compagnon, mint már többször hangsúlyoztam, 1998-ban a francia elméletet vizsgálva koncentrált a mindennapi, józan értelem és a teoretikus ész konfliktusára. René Wellek, a Monarchiában, Bécsben született, cseh anyanyelvű, de idejekorán Amerikába került és angolul író irodalomtudós másfél évtizeddel korábban, 1983-ban publikált tanulmányában a „nagy elméleti bummot” szemügyre véve az Egyesült Államokban érvényre jutott fejleményekre is bőven utalt. A kutató helyzetértékelése élesen bíráló. *Destroying Literary Studies* (Az irodalomtudomány tönkretétele) – jelzi e kritikai attitűdöt a dolgozat címe is; és a tanulmány elemző vizsgálódásai az új elmélet ágait-bogait követve rendre kártékony, elfogadhatatlan anomáliákról adnak hírt. A nyolcvanas évekre az akadémiai és kritikai intézményrendszert meghódító (az Új Kritika hegemoniáját minden ponton megdőntő) amerikai elmélet mindazt a vívmányt megsemmisítette, amelyet a 19–20. században alakuló-fejlődő irodalomtudomány, irodalomértés felhalmozott – állítja Wellek. A szubverzív átértelmezéseknek elkötelezett posztstrukturalizmus elutasította a különbségtételt az esztétikai, imaginatív, irodalmi beszédmód és az élet másféle területeihez tartozó nyelvi megnyilatkozások között. Külön „szépirodalom” ekképpen nem létezik, s az új koncepció lehetőséget ad arra, hogy a kritika bármiféle fikciós sajátsággal felszerelkezzék, maga is művé váljon, s ebbeli szabadságában nyugodt lélekkel félrelökje a tárgyszerűségre, korrekt, kifejtő érvelésre vonatkozó feltételeket. (Ámbátor a derridai, foucault-i filozófiai meggyőződéseket követő kritikus amúgy se nagyon keressen értelmet, firtasson referenciális szándékot: a szavak tudvalevőleg nem utalnak rajtuk kívül álló dolgokra, s a dekonstruktor a szöveg par excellence ambiguitását, inkonzisztenciáját hivatott feltárni.) Negatív szaldót állapít meg Wellek akkor is, amikor a reader-response kritika mérlegét vonja meg. A német konstanzi iskola az olvasó jelentésképzési munkáját előtérbe állítva eleinte több hasznos eredményt is hozott, a Rezeptionsaesthetik azonban csakhamar végletes, radikális irányt vett. Stanley Fish és társai a szövegtől származó intenciókat megtagadták, és a befogadói szubjektivitást abszolutizálva szükségképpen jutottak el az interpretációs nihil zsákutcájába. Az új utakra lépő kritika nivelláló, elkülönítéseket nem tűrő étosza – a *Destroying Literary Studies* írója így látja – az értékelést is természetszerűleg elutasítja. Rossz és jó interpretációk amúgy sincsenek, így minden okunk megvan arra, hogy a Dantére, Shakespeare-re, Goethére, Dosztojevszkijre, Thomas Mannra és társaikra alapozó kánont, az idejétmúlt „upper class” művészetet elutasítsuk, s a „pop arttal” (krimikkel, ponyvairodalommal, pornográf regényekkel) helyettesítsük, ahogyan Leslie Fiedler is ajánlja *What Was Literature?* című írásában. A fejlemények végső mérlegét levonva s az uralomra jutott posztstrukturalista teoretizmus kártékony-ságát konstatálva a tanulmány szerzője büntudatról és lelkiismertfurdalásról számol be. Úgy érzi, maga engedte ki a szellemet a palackból, hiszen az elméleti igényű irodalmi kultúrát az Egyesült Államokban éppen az ő (Austin Warrennel közösen írott) 1949-es kézikönyve, a *Theory of Literature* teremtette meg.

*

René Wellek kivételes adottságokkal rendelkező, roppant nyelvismeretű, átfogó műveltségű tudós. A nyolckötetes kritikátörténet írója, az első irodalomelméleti kézikönyv társszerzője, a nagy irodalmi stílusirányokat alapos tanulmányokban elemző kutató a hatvanas években Amerika egyik vezető irodalmárának számított. A hetvenes években azonban a dekonstrukciós posztstrukturalizmus az Egyesült Államokban is látványos győzelmet aratott, és a Wellek képviselte mérsékelt, többszemponú, humanista irodalomszemlélet háttérbe szorult.¹⁰ A Közép-Európából elszármazott tudós hitelét, befolyását, presztízsét, nem vitás, az amerikai posztstrukturalizmus rontotta le, s ugyan ki ne volna elfogult és ellenséges az őt diszkreditáló, múltba utaló divatárammal (és annak képviselőivel) szemben?

Azt is gondolhatnánk hát, hogy a *Destroying Literary Studies* szerzője túloz, s a „nagy elméleti bumm” negatív értékelésén méltányos és szükséges javítanunk. Csakhogy a kritika fenntartására további hitelesnek tűnő érvek, szempontok, analitikus elemzések ösztönöznek. Az új teóriával szemben idővel magában az Egyesült Államokban is megszületett, a kilencvenes években és az ezredfordulón végleg kiteljesedett s elmélyült a korrekt, elvi bírálat. *The Emperor Redressed* – jelzi az 1995-ben megjelent kritikai antológia az ismert Andersen meséire, *A császár új ruhájára* utaló címmel, hogy az elmélettel nagy bajok vannak, s a kötet tanulmányai¹¹ a kritikai helyzetértékelést sok oldalról támasztják alá.

A könyv egyik szerzője, az amerikai irodalomtudósok doyenje, Meyer Howard Abrams.¹² A nagy tekintélyű kutató *What is the Humanistic Criticism?*

10 A változássort a kritikai közvélekedés általában a John Hopkins Egyetem által szervezett, 1968-as nemzetközi konferenciához köti. A francia kortársi elmélet elterjedésében, honosításában mérföldkőnek számító tanácskozáson Roland Barthes, Jacques Lacan, Lucien Goldmann, Tzvetan Todorov és Jacques Derrida is felléptek, s Derrida itteni előadása, a *Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences* csakhamar az amerikai elméleti irodalom egyik legolvasottabb, legtöbbet hivatkozott szövege lett. A posztstrukturalista-dekonstrukcionista befolyás megbicsaklását Geoffry Galt Harpham, az *A Glossary of Literary Terms* szerkesztője a *New York Times* 1988-as leleplező cikkéhez kapcsolja. A december elsején publikált írás de Man évtizedekkel korábbi, a németek által megszállt Belgiumban közzétett, kollaboráns, antiszemita újságcikkeivel foglalkozott; széles körben zavart keltett, és jelentősen erodálta az Egyesült Államok legnagyobb hatású (1983-ban elhunyt) dekonstruktor irodalmárának tekintélyét, hitelességét.

11 A kiadványban kilenc elemző: Meyer Howard Abrams, Nina Baym, Frederic Crews, Ihab Hassan, David Lehman, Richard Levin, Paisley Livingston, Saul Morson, John R. Searle adja közre dolgozatát.

12 A 2015-ben, 102 évesen elhunyt Abrams az Egyesült Államok egyik legnagyobb tekintélyű irodalomtudósa volt; *The Mirror and the Lamp* című, 1953-ban megjelent tanulmányát a *New York Times* a világ száz legfontosabb könyve közé választotta. A posztstrukturalista-dekonstrukciós elmélet átfogó bírálatát a kutató már a nyolcvanas években szükségesnek érezte; 1989-ben megjelent, *Doing Things with Texts* című könyvének negyedik részében különösen fontos tanulmányokban tárta fel a modern teória anomáliáit. Meyer Howard Abrams: *Doing Things with Texts. Essays in Criticism and Critical Theory*. New York-London, 1989, W. W. Norton and Company.

(Mi a humanista kritika?) című tanulmányában a posztstrukturalista teória dehumanizmusára és nyelvszemléletére koncentrálna osztja meg az olvasóval elemző észrevételeit. Compagnon – emlékezhetünk rá – a teória és a mindennapi észjárás kontrasztját állította a középpontba, M. H. Abrams azonban tágabb kontextust teremt: arra hívja fel a figyelmet, hogy az új elmélet differenciája a humanista irodalomszemlélet tagadása. A radikális elutasító akarat a formalizmusban és az Új Kritikában még nem dominált, de a hatvanas évektől széles körben jutott érvényre. „A modern elméletírók, minden különbözőségükkel együtt és olykori éles vitáik ellenére, megegyeznek az erőteljes inhumanizmusban, abban a törekvésben, hogy diszkreditálják és lebontsák a »humanitás«, »humán«, »ember«, »szubjektum«, »szubjektivitás«, »személy«, »szelf« szavak által reprezentált, egybetartozó fogalomsort” – látja Abrams meghatározónak az alapelvet a kurrens teória sok-sok iskolájában a francia strukturalizmustól a Foucault-követőkön át a posztstrukturalista marxistákig, radikális feministákig.¹³

A „kopernikuszi fordulat” címkéjét a kutatók már eddig is több jelentős kultúrtörténeti eseményre alkalmazták. Kant filozófiáját, Freud személyiségelméletét, Darwin evolúciós vízióját, Ferdinand de Saussure *Cours de linguistique générale*-jét egyaránt szokás így megcímkézni. A kifejezéssel M. H. Abrams a modern elmélet által végrehajtott paradigmaváltást jelöli. Határozottan állítja: az emberi kezdeményezőkészséget, intencionalitást félresöpörő antihumanizmus újításai az irodalomkritika történetében valóban *kopernikuszi fordulatot* jelentettek. Az irodalomkritikai, poétikai magyarázatok, kísérletek két évezreden át az „életvilágból”, a beszélés kölcsönviszonyaiból, a kommunikációs processzusokból kiindulva szerkesztettek szabályokat, elméleteket. A kritikai elméletben akadtak ugyan hangsúlyváltások (a meditációk felváltva részesítették előnyben az olvasó igényeit, a szerző imaginációját és a mű konstitúcióját), e metamorfózisok azonban nem voltak többek módosításoknál, szempont-áthelyezéseknél; az irodalomkritika mindvégig megmaradt az emberi környezetvilág határain belül. A posztstrukturalista antihumanizmus azonban elhagyta a nyelvhasználat emberi térnumát, az *életvilág* helyébe „theory-world”-öt állított, az absztrakt nyelv által uralt *teóriavilágot* teremtett. A teoretizmus képviselői az irodalomkritika számára elkülönített, hermetikusan zárt lingvisztikai teret jelöltek ki, a nyelvet a referenciális tárgyakról leválasztották, a tapasztalati, „életelvű” (társas, kommunikációs) nyelviséget hamis tudatként, misztifikációként, illúzióként leplezték le, azaz félrelökték az évezredek hiedelmét, hogy az irodalmat *emberi viszonyrendszerben emberek hozzák létre emberek számára*. A posztstrukturalizmus radikális kísérletét Abrams *uninhabitable* és az *unbelievable*

13 Dwight Eddins (szerk.): *The Emperor Redressed. Critiquing Critical Theory*. Tuscaloosa and London, 1995, The University of Alabama Press, 14. (A tanulmányomban megidézett angol nyelvű szövegrészeket magyarázta tőlem származik.)

jelzőkkel minősíti:¹⁴ az inhumánus teoretikus absztrakció nemcsak *belakhatatlan* az ember számára, de az érveket kívánó tudományosság számára *értelmetlen, elfogadhatatlan*.

*

Az új szituáltságot szuggeráló strukturalista–posztstrukturalista elméleti guruk s a nyomukban járó kritikusok előszeretettel hivatkoznak a nyelvi szemlélet megváltozására, a „linguistic turn”-re. Megfogalmazásaik egyértelműek, magabiztosak: az autentikus gondolkodás sine qua nonja a nyelvi fordulat megértése, a nyelv mindent megelőző, mindenre kiterjedő, minden feltételt megszabó erejének, jelentőségének belátása. A nyelvészetet – tudjuk – már a strukturalista elmélet is mintatudományként emelte ki. Képviselői (Lévi-Strausstól Roland Barthes-on, Gerald Genette-en át Julia Kristeváig) hittek abban, hogy a saussure-i grammatika voltaképpen minden humán tudomány végső mintájául szolgálhat. Kristeva számára a nyelv koncepciója olyan inverzális kulcsnak tűnt, amellyel az ember és a társadalmi létezés minden zárját nyitni lehet. De a bombasztikus kinyilvánításokkal szemben bizalmatlan (az érvényes teóriától tapasztalati hitelt is elváró) elemző a *Nyelv* és a *nyelvi megelőzőség* posztstrukturalista elgondolását menthetetlenül elsietettnek gondolhatja. A platonizmus szellemében elvonatkoztatott, „magánvaló” nyelvvel ugyanis eddig még soha senki nem találkozott, s a társas kommunikációkban részt vevő ember tapasztalata nem vág egybe azokkal a beállítással, amelyek mitikus determinációt szuggerálva állítják: *a nyelv nem az ember birtoka, a nyelv maga beszél, mi emberek a nyelv által vagyunk kimondva*.

A Dwight Eddins szerkesztette 1995-ös kötetben John R. Searle *Literary Theory and its Discontents* (Az irodalomelmélet problematikusságai) címmel közölt tanulmányt.¹⁵ A neves nyelvfilozófus írásában egyszerű, világos gondolatmenettel problematizálja a pánlingvisztikai meggyőződést és a radikális megértési szkepszist. A tudós a totális „nyelviesülés” vezérgondolatát cáfolva először is a background, a háttérszituáció fontosságára figyelmeztet. A *Cut the grass, Cut the cake, Cut the mountain*¹⁶ felszólításokban nem az igék formája, hanem a *nyelvíleg egyáltalán nem kifejezett* háttér biztosítja a beszédaktus sikerességét vagy értelmetlenségét. A jelentés hogyanján-mikéntjén töprengő kutató a dekonstruktorok ádáz pesszimizmusát (és elsietett, egyoldalú fogalomhasználatát) elutasítva úgy találja, hogy a megértés esélye bizonyos körülmények között igenis

14 Uo. 34.

15 Searle írása tíz év elteltével, 2005-ben egy másik, a posztmodern teóriát ugyancsak élesen bíráló, minden hasonló kritikai tanulmánygyűjteménynél nagyobb szabású, sok száz oldalas antológiában, a *Theory's Empire*-ben is megjelent. Daphne Patai – Coral Will H. (szerk.): *Theory's Empire. An Anthology of Dissent*. New York, 2005, Columbia University Press. A kötet tanulmányairól egyébként 2020-ban megjelent könyvemben részletesebben beszámoltam. (Nyilasy Balázs: *Megérteni az irodalmat*. Bp., 2020, MMA Kiadó, 51–61.)

16 Vágd le a füvet, vágd fel a süteményt, vágd fel a hegyet.

adott. A háttérszituációt, a szerző által kezdeményezett intenciót, a nyelvi forma közvetítette szándékot és a befogadói aktivitást egyaránt figyelembe kell vennünk, és bár bizonytalansági tényezőt mindegyik tartalmaz (s az irodalom esetében további sajátos jelenségekkel is számolnunk kell), a körültekintő, együttes számbavétel mégiscsak biztosíthatja a sikert a jelentés kereső kutató számára.

A Nyelv eszméje, problematikája már a hatvanas években minden teret betöltött. A saussure-i lingvisztika nyomán elképzelt nyelvészetet a francia strukturalisták, mint már említettem, olyan tudományként fogták fel, amely minden humaniora számára képes érvényes mintát szolgáltatni. A néprajzi, antropológiai, szociológiai, művészettörténeti, poétikai diszciplinák – Roland Barthes-ék számára így tűnt – a nyelv- és jeltudomány nyomán haladva, hatalmas, sosem látott fejlődésen fognak keresztül menni. Az új évezred elejére azonban széles körben bizonyosodott be a mintatudományi koncepció chiliazmusa. A reményteljes jóslatok szétfoszlottak, köddé váltak, s a nyelvészet (a jeltudomány, a szemiológia) nem váltotta meg az irodalmat sem. A kudarc okai, azt hiszem, érthetők. A globalizáló tudományos imperializmus megértő potenciálja valójában nagyon is korlátozott. Az irodalmi jelenségek magyarázatához sokféle oldalról hívhatunk segítséget, de igazán eredményes problémakezelést csak a szóművészet saját bázisán remélhetünk. E meggyőződést, úgy látom, az igazán termékeny huszadik századi iskolák mind magukévá tették. Az orosz formalizmus problémakezelését, metodikáját, fogalmiságát az *anyag* és az *eljárás* kulcsfogalmaira építette, és a prágai nyelvész körrel együtt dolgozó Wellek is meggyőződéssel állította, hogy a lingvisztikai megközelítésnek erőteljes korlátai vannak, s pusztán nyelvi elemzéssel sosem leszünk képesek az irodalmi művek egészét befogni, felmérni.

Az új évezred elején – a kognitív nyelvészet térhódításai után – a francia strukturalizmus nagy mintája, a *Cours de linguistique générale* is mind kevésbé tűnik a nyelvészeti gondolkozást megújító, új alapokra helyező, korszakos kísérletnek. A kételkedők közé számíthatjuk az amerikai irodalmárt, Geoffrey Galt Harphamot is. A kutató 2002-ben megjelentetett, harmadfélszáz oldalas könyvében (*Language Alone. The Critical Fetish of Modernity*) az irodalomkritika „nyelvészeti téveszméjének” eredt a nyomába, s a saussure-i rendszert illetően sem fukarkodott a bíráló észrevételekkel.¹⁷ A neves huszadik század eleji nyelvész által megalkotott paradigma – az amerikai tudós így látja – nem a korrekt szaktudományi érték s a vitathatatlan tudományos eredmények okán és jogán vált mintává, hanem azért, mert a nyelvtudományi alapvetés az antropológusok, pszichoanalitikusok, irodalomárok számára a könnyű, látványos lemásolhatóság lehetőségét kínálta fel, s az életvilág zűrzavarától letisztított, „igazi”, autentikus tudomány látszatával kecsegtetett. Azt az eredményt ígérte tehát, amelyre Saussure maga is oly igen-igen vágyott.

17 Írásom hivatkozásai a könyv második kiadásához kapcsolódnak. Geoffrey Galt Harpham: *Language Alone. The Critical Fetish of Modernity*. New York–Oxon, 2013, Routledge.

A *Language Alone* szerzője a svájci lingvista törekvéseit minden lényeges ponton problematikusnak találja. Walter Benjamin és Roy Harris kritikai gondolataihoz¹⁸ kapcsolódva (a nyelvet jelként kezelő koncepciót bírálva) újfent leszögezi, hogy a *Cours...* nyelvi víziója nem a társadalomban és az individuális emberi elmében lehorgonyzott entitás, hanem egy pszeudotudományos fantazmagória, valamiféle „fourth realm of nature”, „abstract notion of systematicity”: „a természet negyedik birodalma”, „absztrakciós szisztémagondolat”. Saussure szerinte tévesen nevezte *nyelvnek* azt, ami nem létező absztrakció: „language alone”, „language as such”.¹⁹ De az általános bírálaton túl Harpham a magnum opus valamennyi alappilléret kritikával illeti. A kutatót elégedetlenséggel töltik el a konkrétságot elpárologtató bináris oppozíciók, nincs ínyére a szűkítő jel-szerűség gondolata, az egységek közti relációkra és kombinációs szabályokra építő szisztematizáció, a pozitív tartalom nélküli differencia s a jel és jelölt viszonyában felfedett önkényesség. Mindemellett Geoffrey Galt Harpham nem csodálkozik azon, hogy a transzcendens és materiális kötöttségektől megszabadított látomás számos kulturális közegben vonzónak bizonyult, s hogy a posztmodernizmus boldog örömmel vette át és fejlesztette tovább a két saussure-i alapelvet: a *centrum nélküli szisztéma* és a *pozitív tartalom nélküli különbözőség* elvét.²⁰

A saussure-i nyelvfilozófiát ismeretesen Jacques Derrida radikalizálta tovább. A francia gondolkodó szubverzív víziójában a jel konkrét jelentést nem tartalmaz, csupán a nyelv evidens dezintegrációját közvetíti. A jelentés mindig más jelek által meghatározott, így önazonosságról semmiképpen sem beszélhetünk. Az azonosság hiánya természetesen a jelhasználó emberre is kiterjed. Jelemben gondolkozva nem bújhatunk ki a differenciák, elkülönbözések általános törvénye alól, a végső jelentést kutatva csupán újabb és újabb elkülönbözésekre találunk. A derridai kulcsfogalom, a „différance” e szüntelen jelentésetlődést, jelentéshalasztást hivatott szemléltetni.

A Jacques Derrida megalkotta nyelvi vízió teoretikus életidegenségével, el-lentmondásosságával, belső problematikusságaival számos könyv és elemző tanulmány foglalkozott. Dolgozatom keretei között ezúttal csak John Searle néhány gondolatát idézném meg. Az amerikai nyelvész éles kritikai megjegyzései szerint Jacques Derrida a modernebb – Fregével, Russellel kezdődő – nyelvfilozófiáról mit sem tud, a background (a háttér) fogalmát egyszerűen nem ismeri, az *iterabilité* – a szükségképpeni nyelvi ismétlés – eszméjét úgy igyekszik érvényesíteni, hogy nincs tudatában a *szó*, a *nyelvi típus* és az *egyedi, konkrét fizikai használat*: a *type* és a *token* másféleségének, holott a különbség belátása eleve érvénytelenné teszi a szüntelen nyelvi visszatérés elképzelését, amelyet a francia

18 Roy Harris, *Reading Saussure: A critical Commentary on the Cours de linguistique générale*. London, 1987, Duckworth.

19 Harpham: *Language Alone...*, 20, 21.

20 Uo. 28.

dekonstruktor a jelentés érvényével szembeni cáfolatként használ. Searle somnázata szerint Derrida jellegzetesen pre-wittgensteini, a *Filozófiai vizsgálódások* tanulságait nem hasznosító filozófus; a régi, szubsztanciaelvű bölcseletet, a hajthatatlan, éles különbségtételek elvét, a *vagy-vagy*, a *mindent vagy semmit* eszmeiségét képviseli; annak az analitikus filozófiában réges-régen közhely számba menő felismerésnek sincsen tudatában, hogy a fogalmaknak és a különbségeknek nincsenek éles határaik.²¹

*

A fenti analízis során sokféle kutató sokféle szempontjára utaltam, s az olvasó már eddig is megtapasztalhatta, hogy a „nagy elméleti bummhoz” kapcsolódó kritikával (annak éles formájával is) egyetérttek. M. H. Abrams és René Wellek radikális bírálatai, nekem legalábbis, helyénvalónak tűnnek. A teoretikus észparadigmaváltó túlzásai valóban évezredes hagyományt törtek meg, s a korábbi, mérsékeltebb, rugalmasabb elméletalkotás eredményeit félresöpörték. A körültekintő elemző a kurrens teória dédelgetett alapeszméiről, fogalmairól nehezen tudja elhinni, hogy alkalmas pillérek, az irodalomértelmezés előtt új utakat nyitó alapfeltevések volnának. A logocentrizmus diszkreditálását, az igazságképzés teljes relativitását, a nyelv egyedülvalóságát, a személyiség decentráltságát, a szerző halálát, a jelentésképzés lehetetlenségét meghirdető téziselemek – nekem úgy tűnik – nem korszerű, tudományos felismerések, sokkal inkább bizonyos pszeudotudományos, mitologikus káté részei. Dwight Eddinsék analógiája, azt hiszem, pontos és találó: a császár tényleg meztelen, a kurrens elmélet alkalmatlan és használhatatlan, és csak a felszabadító szóra volna szűk-ségünk ennek belátásához, kimondásához.

René Wellek tanulmánya kapcsán már szóba került, hogy a határokat, elkülönítéseket felszámoló posztmodernista-posztstrukturalista trend szívesen bontja le a szépirodalmi és az értekező metodika közti határokat. Kritikus helyzetjelentésünkben térjünk most ki néhány szó erejéig arra az átalakulásra, amelyen a reflektív irodalmi beszéd jó része keresztülment! Röviden azt mondhatnánk, hogy a tanulmányok, esszék, kritikák beszédmódját az értekezői fegyelem meglazulása soha nem látott mértékben befolyásolta. A lazaság, fegyelmezetlenség, inkorrekttség bocsánatos bűnné lett, vagy éppenséggel erénnyé lépett elő. Évszázadok elvárásai, logikai szabályai: a körültekintő, világos fogalomhasználat, az ellentmondásmentes érvelés, a korrekt, elégséges indoklás elve váltak feleslegessé. A folyamat az újhistoricista, posztkolonialista elmélet, a genderkritika *végjátékában* kulminált. Az identitáspolitikai elveket hirdető, queer-meggyőződésű kutatók határozottan vallják, hogy a rendezett értekezői beszéd nem több és nem más, mint a (foucault-i értelemben vett) hatalom kiszolgálása, az inkongruitásokkal, logikai ellentmondásokkal telített értekezések viszont éppen megszeldíthetetlen rendezetlenségükkel válnak pozitív,

21 Uo. 171-173, 148.

emancipatorikus célok bátor élharcosaivá, s tudják beteljesíteni a woke-tudatosságot.²² Ötletszerűségből, lazaságból, anarchikus, illogikus elemekből, irracionálisból azonban már az *előjáték*, a francia strukturalizmus is éppen elég példát mutatott. A *szexualitás története* az iskolázatlan szabadosság, a voluntarista belemagyarázások, félremagyarázások, logikai ellentmondások garmadáját tartalmazza. Michel Foucault úgy foglalkozik antik és középkori szövegekkel, hogy a korszakhoz bevallottan nem ért, magyarázó fogalmai nem tisztázza, és nem bontja ki, történeti elemzéseiben aggály nélkül érvényesíti a fikciós szabadság elvét, és saját hatalomfilozófiai elvét módszertani következetlenséggel módosítja – vonja le következtetéseit Cseke Ákos alapos, részletes elemző ismertetés után 2015-ben megjelent Foucault-monográfiájában.²³

*

A filozófiai esztétikák és a „nagy elméleti bumm” anomáliáit felfedve egyetlen további lépést kell tennünk, hogy magát a *par excellence* elméletet, a *teoretikus gondolkozási formát* is problematikusnak lássuk, s a hozzá kapcsolódó módszertant kritikus gondolatokkal övezzük. Az Egyesült Államokban az ilyesféle átfogó székszis már a nyolcvanas évek elején megjelent. 1982-ben Steven Knapp és Walter Benn Michaels publikált a *Critical Inquiry*-ben radikálisan elméletellenes dolgozatot. Az írás hatására éles vita alakult ki, s 1985-ben a The University of Chicago Press a disputához kapcsolódva *Against Theory* (A teória ellenében) címmel jelentetett meg többszerzős tanulmánykötetet.²⁴ A kötet szerkesztője, W. J. T. Mitchell a nyolcvanas évek közepén úgy vélekedett, hogy „A teória kortársi irodalomtudományban betöltött domináns szerepét tekintetbe véve a kihívás immáron elkerülhetetlen volt”, s a szubsztancializáló étosz és a természetes sokféleség összeférhetetlenségét az elmélet alapvető dilemmájaként, leküzdhetetlen anomáliaként mutatta fel. „A teória monoteista, és a leegyszerűsítést, a szűkítő, korlátozó koherenciát részesíti előnyben. Arra ösztönöz, hogy a többféleséget a végső egy terminusaiban ragadjuk meg, s az elmélet annál erősebbnek

22 Az elmélet woke-tudatú, identitáspolitikai átszíneződésének folyamatáról lásd Pluckrose és Lindsay *Cynical Theories* című, 2020-ban megjelent könyvét és a monográfiához kapcsolódó magyar nyelvű ismertető tanulmányt. (Helen Pluckrose-James A. Lindsay: *Cynical Theories*. Durham, North Carolina, 2020, Pitchstone Publishing. Nyilasy Balázs: Cinikus teóriák. *Magyar Művészet*, 2021/3, 102–108.

23 A „keresztény szerzőket” folyamatosan éles kritikában részesíti, de közben, egyetlen „keresztény” szöveget sem idéz meg, a görögökkel „egy nevek és szövegek nélküli anonim kereszténységet állít szembe”, folyamatosan a Zeitgeisthez hasonló koncepcióval dolgozik, „úgy tesz, mintha létezett volna egy egységes görög filozófiai szellem”, és alapvető módszertani következetességgel fejtegeti, hogy a középkori kereszténység az elnyomás elvét képviseli, miközben éppen az ő koncepciójának alapján nem lehetne az elnyomást és a hatalmat a megszokott politikai logika alapján konkrét szociológiai, intézményi forrásra szűkíteni. Cseke Ákos: *Igaz szó, igaz élet*. Budapest, 2015, MMA MMKI-L'Harmattan, 46, 52, 64.

24 Az eredeti cikk és a vita kissé részletesebb ismertetése *Megérteni az irodalmat* című könyvemben található meg a 40–42. oldalakon.

mutatkozik, minél nagyobb a hasadás a dolgok végtelen sokrétúsége és a teória egyszerűsítő, szimplifikáló készsége között.”²⁵

Az amerikai neopragmatizmus leegyszerűsítéseit természetesen nem kell elfogadnunk. A Mitchell megállapításában rejlő igazságot azonban így is beláthatjuk. A teória által képviselt rendszeralkotó készség, szisztematizáló akarat, kategoriális rögzítés, konceptualizációs étosz valóban éles ellentétben áll az irodalmi tény egységével, elevenségével, sokrétúségével. Az irodalomismereti, irodalomkritikai, irodalomtörténeti kutatói attitűdöket már csak azért sem szabad az elméletnek alárendelni, mert a rigid, rögzített álláspont (s az elméletet standard képviselői, mondhatni, szükségképpen csúsznak bele ebbe a végletbe) nem képes belátni az embertudományban nélkülözhetetlen intuíció, empátia, introspekció fontosságát.

Az „oda-vissza következtető induktív-deduktív” esztétika poszleri gondolata, nem vitás, rokonszenves elgondolás. Saját veszélyzónáit átlátó, mértéktartó, önkorrekcióra képes, gyarmatosító kalandokba nem bonyolódó teóriára az ezredfordulón is nagy szükségünk volna. Csakhogy ilyesféle irodalomelméletre nem sok esélyünk van. A magyarországi elméleti gondolkozás műhelyei, mint említettem, a posztstrukturalizmus előtt idejekorán letették a fegyvert: a mitológikus, pszeudotudományos fogalmiságot tudományos vívmányként mutatták be, s az inkorrekt metodikát, szabados érvelési technikát a korszerűség attribútumával ruházták fel. A posztstrukturalista teória idehaza az ezredfordulón már evidens uralmi pozícióban volt, az irodalomtörténet és a kritika tereimait lendületesen gyarmatosította, és mindazon anomáliákat felmutatta, amelyek az elméletet a rossz esélyeket beteljesítve *teoretizmus*sá változtatják.

A két-három évtizedes folyamat története elemző átvilágításra vár. Az egyetemi elméleti képzés monopolizálása, a tudományos diákkörök átalakítása, a doktori követelmények és a posztstrukturalista káté egymáshoz illesztése éppúgy e processzus részei voltak, mint az 1990-től rendszeresen megrendezett újraértelmező konferenciák. E tanácskozások sorát az 1991-es pécsi szimpózium nyitotta meg; az évtized második felében a kutatók további átértelmezésekre tettek kísérletet, s a tanácskozások alapján újabb és újabb konferenciakötetek láttak napvilágot.

Az újraértelmező tanácskozások fontos láncszeme volt a 2000 áprilisában Miskolcon megrendezett, József Attila munkásságával foglalkozó tudományos ülés. A gyűlésen a nagy tekintélyű véleményvezérrel, Kulcsár Szabó Ernővel az élen számos posztstrukturalista kutató sorakozott fel. Az előadásokat tartalmazó *Tanulmányok József Attiláról* című konferenciakiadvány 2001-ben jelent meg, s a kötet legterjedelmesebb írását „Szétterült ütem hálója” címmel maga Kulcsár Szabó publikálta. A nagyszabású dolgozattal már csak azért is érdemes foglalkoznunk, mert a tanulmány a tekintélyes elméletíró képviselte eszmeiség

25 W. J. T. Mitchell (szerk.): *Against Theory. Literary Studies and the New Pragmatism*. Chicago-London, 1985, The University of Chicago Press, 2, 7.

és módszertan megismerésére és a posztstrukturalista elmélet gyarmatosító készségének bemutatására egyaránt igen alkalmas.²⁶

Kulcsár Szabó Ernő írásában a József Attila-költészet teljes újraértelmezésére, a huszadik századi hazai poétikai fejlődésirányok újragondolására biztat, és tágabb kultúrtörténeti horizontot felrajzolva evidens paradigmaváltást vizionál, új „antropológiai” szituáltság belátására tesz lendületes javaslatot. A kutató a nagyszabású vállalkozáshoz szükséges muníciót (a kultúrfilozófiai előfeltevéseket, a szerző mibenlétéről, a mű referencialitásáról, a szerzői szándék megérthetőségéről és magáról a nyelvről alkotott gondolatpaneleket) teljes egészében a francia-amerikai posztstrukturalizmustól – s az ahhoz kapcsolható német filozófiai előzményekből – kölcsönzi. A „referenciálisan” olvasó magyar irodalomtörténet Kulcsár Szabó szerint rossz úton jár: „»szociális üzenetre« beállított olvasásmódot” művel, a nyelv valóságos szerepével, s az antropológiai horizontban végbement paradigmaváltással nem számol.²⁷ A régi, „humánideológiai” értékfogalmakat és irodalomértést erőltető, „a létmegértési érdekelttség antropomorf alakzatait” továbbra is alkalmazó kritikusok egyszerűen nincsenek tudatában a korszakküszöb elhatároló tapasztalatának – hogy tudniillik „az emberi lét alapformája a nyelviség” –; és nem respektálják eléggé „a szubjektivitás felől megértett én konstrukcióját lebontó Benn-Pound-Valery-vonulat” példáit.²⁸ Nem akarják felismerni azt sem, hogy József Attila (és Szabó Lőrinc) a harmincas évek elején a korszerű „deszemiotizált nyelvhasználat elidegenítő

26 Kulcsár Szabó Ernő a magyar irodalomelméleti gondolkozás legbefolyásosabb alakja. A vele foglalkozó, őt idéző írások döntő többségéből hiányzik a bíráló attitűd, néhány fontos tanulmány azonban kivételt képez.

Radnóti Sándor a *Holmi* 1998/5-ös számában közölt kritikus recenziót az irodalomtörténetész Esterházy-monográfiájáról (*A posztmodern zsan্দár, 739–746*), s az írás 2000-ben Radnóti *Piknik* című tanulmánykötetében is megjelent (270–285).

A 2001-es konferencia előadásait, tanulmányait, közte Kulcsár Szabó dolgozatát átfogó kritikával illette Tverdota György (*A József Attila-kutatás dilemmái. Forrás, 2003/12, 3–15*), s ugyanő *A felület játéka és a mélység igézete* című írásában a posztstrukturalista vezér 1993-ban publikált irodalomtörténetéről formált bíráló véleményét. (Veres András (szerk.): *Az irodalomtörténet esélyei*. Budapest, 2004, Gondolat, 185–195.)

Az 1993-ban megjelent Kulcsár Szabó-kötet (*A magyar irodalom története, 1945–1991*) elemzésére Bevezeky Gábor 2008-ban külön könyvben vállalkozott, s a dolgozat premisszáit, következtetési módját, módszertanát éles bírálatban részesítette. Bevezeky elmarasztaló ítéletét szellemes recenzióban támogatta meg Takács Ferenc. („*Az irány meztelen* – Bevezeky Gábor: Irodalomtörténet a senkiföldjén”. *Mozgó Világ, 2009/2, 116–119*.)

2004-ben Takács József tette mérlegre a Kulcsár Szabó Ernő vezette, gyakran „hermeneutikai értelmező közösségnek” is nevezett csoport teljesítményét (*A Kulcsár-Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”*. *Jelenkor, 2004 /1, 1165–1177*).

Jómagam *Megérteni az irodalmat* című, 2020-ban publikált könyvemben mutattam be azokat az anomáliákat, módszertani inkompatibilitásokat, amelyek – úgy láttam – a nagy tekintélyű elméletirő dolgozatait rendre megterhelik.

27 Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Budapest, 2001, Anonymus Kiadó, 16, 24.

28 Uo. 24, 23, 24.

poétikáját” teremtették meg, s hogy az *Eszmélet* tanúságtétele szerint „a magyar líra történetében alighanem először létesül a jelentés nélküli jel allegorikus értelmében olyan szubjektivitás, amely az ember diszkurzív konstituáltsága mellett tesz tanúbizonyságot”.²⁹

A stabilizálhatatlanság tudniillik korunk autentikus léttapasztalata, „az ember elsősorban nyelvi tényező”, s az irodalmi szövegek megértése (Kulcsár Szabó Hans-Georg Gadamert megidézve szögezi le) „nem függ semmilyen gyakorlati összefüggéstől”.³⁰ Az idők szavát megértő, a heterogenitás-világesszémét belátó, a modern nyugat-európai líra korszerű, autentikus tanulságait hasznosító attitűdegyüttest a kutató a *késő modern* terminussal foglalja össze. A fogalom a harmincas években végbement, s a magyar irodalomtörténet által mindeddig nem érzékelt nagy költői paradigmaváltás sommázata, a Kulcsár Szabó Ernő-i „poétikai” látomássor középpontja: az autentikus „antropológiai” szemlélet és korszerű költői versépítés garanciája, a fáziskéséses *klasszikus modernnel* szemben a költészettörténeti felzárkózás megjelenítője, és a későbbi posztmodernista beteljesedés méltó előhírnöke.

Milyen eredményre jutunk, ha e lenyűgöző fogalmiságú (tekintélyelvű citátumokkal bőven ellátott) értekezés behódolásra ösztönző hatását elhárítva ellenőrző vizsgálatba kezdünk, s Kulcsár Szabó magabiztos állításai és fogalmai mögé pillantunk? A kutató autentikusnak, korszerűnek mutakozó víziója, úgy tűnik, teljes egészében azt az eszmevilágot képviseli, amelyet Meyer Howard Abrams az antihumanizmus és az absztrakt nyelvi világteremtés tükrében pillantott meg. A „humánideológiai” irodalomértés Kulcsár Szabó Ernő-i szakadatlan ostromozása, a szándék és az önkifejezés lehetetlenségének, anakronisztikusságának hangsúlyozása végül is nem egyéb, mint a francia strukturalizmusra is nagymértékben jellemző és a posztstrukturalizmusban kiteljesedő alapeszme: a humanitás, az ember (szubjektum, személy, szelf, stabil személyiség) tagadása, Foucault, Lacan, Derrida, de Man réges-régi, ezer variációban feltálatl igazsága.

A kutatói „nyelvfilozófiára” ugyancsak érdemes egy pillantást vetnünk. Kulcsár Szabó Ernő a nyelv létmódjának új tapasztalatát hirdeti meg: a nyelvi jelek hite szerint nem a dolgokra, hanem kizárólag egymásra utalnak, a trópusok uralhatatlansága ellehetetleníti az intenciós szándékot, s a beszélő szubjektum hangja eltűnik, elenyészik. A tanulmányíró pontosan azon a helyen vetette meg a lábát, amelyet Abramsék nyomán „theory-worldnek” neveztünk, s amelynek honosítása a *What is Humanistic Criticism?* írója szerint a kritika kopernikuszi fordulata volt: az irodalom kikerült a maga természetes, társadalmi, emberi érdekű kontextusából, és új hazája a platonista módon absztrahált, mitizált, beszéléstől, kommunikációtól, emberi alaptól elszakított Nyelv lett. Ebből a nézőpontból szemlélve Kulcsár Szabó fogalmisága, „poetológiai”, líratörténeti zsargonja csupán az elmélet végső kiüresítését szolgálja. A referencialitás-

29 Uo. 17, 29.

30 Uo. 18.

areferencialitás, a szerzőség s a műből kinyerhető üzenet sokrétű dilemmáját az emberi kontextusból kiragadott, misztikus erővel felruházott, aktív erőket mutató, dinamikusan viselkedő Nyelv az üresség jegyében oldja meg, s ezt az ürességet mutatja fel a posztstrukturalista kutató vívmányként, haladásként, beteljesedésként.

Az emberi és költői „normalitás” teljes tagadása, a világra vonatkoztatottság elutasítása persze nem problémamentes művelet. A „referencialitás” kísértete továbbra is fenyegető veszélyt jelent, s ezt Kulcsár Szabó Ernő úgy igyekszik leküzdeni, hogy az extrém attitűdtől elkülönülő, „mindennapias” – embertől származó, emberről szóló – irodalom képzetét az értékkála negatív szélére tolja. Olyan fogalmakban jeleníti meg, amelyek nem csupán az anakronizmus, ostobaság, alkalmatlanság képzetét keltik, de emancipációellenes akarnokságra utalnak. A tanulmányban hemzsegnék az irodalom emberi bekötöttségét vállaló elgondolásokat kompromittáló, befeketítő címkék, a humanizmushoz agresszív elnyomó erőt társító, leleményes inszINUÁCIÓK: „referenciális gyámság alá helyezés”, az „autoritatív »valóság« igazságosztó ellenőrzése”, „az »összebékítő« értelmezés humánideológiai elvárásai”, „ideológiai ellenőrzés”.³¹

A *Szétterült ütem hálóját* vizsgáló kritikai megjegyzések közé néhány, a Kulcsár Szabó Ernő-i fogalomhasználathoz kapcsolódó észrevételt is helyénvaló beiktatunk. A dolgozatban elvonatkoztató, összefoglaló, sűrítő műszavak tömegével találkozunk. E fogalmak a homlokzatépítésben nagyon fontos szerepet töltenek be: magabiztos konklúziós eredményt szuggerálnak, a szilárd, végső tudás látszatát keltik. Valójában azonban megértési potenciáljuk igen csekély, a bennük összpontosuló „tartalom” rendkívül problematikus; az evidens, szilárd megoldást sugalló szókapcsolatok dilemmák halmazát rejtik magukban.

Vegyük példaként a „paradigmaváltás” és „új antropológiai horizont” kifejezéseket! A kulcsszerepbe állított fogalmakat Kulcsár Szabó szorosán összekapcsolja: az új szituáltságot az univerzális érvényű metamorfózis következményeként láttatja. A nagy kulturális átalakulás a dolgozatban értelemszerűen a huszadik század húszas–harmincas éveivel kapcsolatos, bár pontosabban sehol sem datált. A szerző a fogalmi tartalom kifejtésével sem bibelődik, Nietzschére, Mallarméra, Bennre, Valéryra hivatkozva láttat egyetlen, mindent meghatározó, mindent megváltoztató 20. századi paradigmaváltást. A tanulmányírónak tágabb történeti, művelődéstörténeti, kultúrtörténeti beágyazásra sincsen gondja. Folyamatokat, tartósabb alakulástörténeti trendeket nem ismer, az általa egyetemesnek láttatott (már-már metafizikai ranggal felruházott) szituációcserét nem méri össze az európai kultúrtörténet más „paradigmaváltásaival”. (Nem számol a legvalóságosabbal, legjelentősebbel sem! Az újkori, valóban gyökeres attitűdcserét, a 16. századtól kezdődő átalakulást, az empíria és partikularitás felé forduló, istenbizonyosságot, telelogikus biztonságot, univerzálialelvű gondolkodást háttérbe szorító új világérzékelési módot egyáltalán nem

31 Uo. 18, 27.

veszi számba. Pedig hát a „kétely kultúráját” – a „modernitást” és a „posztmodernitást” – nyilvánvalóan ez a változássor alapozta meg. „Antropológiai válságról” szólva e metamorfózis a valóságos viszonyítási pontunk; Stephen Mallarmé és Friedrich Nietzsche jó barátaink, de a szkeptikus Hamlet királyfi még régebbi társunk, mondhatni vérrokonunk.)

A tartalmi kifejtetlenség a meghatározatlanság és a viszonyítások híján Kulcsár Szabó fogalmi leleményei: az *új szituáció* s az *„új antropológiai horizont”* végül is nem többek üres bombasztoknál. A látványos, energikus homlokzat mögött alig-alig van igazságfedezet, a szókapcsolások értelme és célja a nagyszabású költészettani elméleti igazság megtámogatásában, a késő modern koncepció igazolásában merül ki. A kultikus, homlokzatépítő beszédet azonban az elemző észrevételek nemigen szokták megrendíteni; a *Szétterült ütem hálója* mitologikus, pszeudotudományos szóalkotás-sorai is sikeresnek bizonyultak. A *késő modern* sommázata körültekintő irodalomtörténeti, poétikai indoklás nélkül lett az irodalmi közbeszéd centrális eleme, s került be a középiskolai és az egyetemi oktatás katedrájába.

Pedig hát a költői „paradigmaváltás” a harmincas években valójában egyáltalán nem *késő modern módon* ment végbe. A kritikai-irodalomtörténeti vizsgálódások jóval egyszerűbb (világosabb, konkrétabb) igazságokat kínálnak a folyamat megragadásához. A századelőn született költőink: József Attila, Radnóti Miklós, Dsida Jenő a harmincas években köztudottan rendre az avantgárd radikalizmusából léptek ki, s tettek magukévá egy „hagyományosabb”, nyitottabb, többretű világlátást és alkotásmódot. A késő modern költészettörténeti vízió nem illeszthető rá József Attila poézisére sem. A húszas és a harmincas évek fordulójára helyezett paradigmaváltást Tverdota György 2001-ben publikált tanulmánya szerint is ideje volna az irodalomtörténeti legendák lomtárába helyezni. „Ilyen radikális fordulatnak árva nyomát sem találni. Ha azt hinném, hogy a kérdés a szójátékok szintjén megnyugtatóan elrendezhető, azt mondanám, hogy nem paradigmaváltás, hanem ellenkezőleg: paradigma-*visszaváltás* történt. Az avantgárd húszas évek végi lehanyatlása után irodalmunk majdnem egésze visszafordul a hagyományokhoz, s ki-ki a maga módján a hagyomány-őrző modernség valamely változatának kialakítását hajtja végre. A költők nem adják fel modernségigényüket, mert arra jönnek rá, hogy a legkorszerűbb törekvések – az avantgárd tévhiteivel szemben – jól összeegyeztethetők a költői tradíciókkal [...] József Attila az avantgárd kalandja után maga is kialakította a hagyomány-őrző modernség egyik rá jellemző változatát, de nem volt részese semmiféle paradigmaváltásnak, s következőképpen a küszöbhelyzetéről adott kulcsári állítás merő képzelődés” – összegzi Tverdota kritikus gondolatait a Kulcsár Szabó-i értelmező közösség elveit és gyakorlatát sokoldalúan, élesen bíráló írásában.³²

*

32 Tverdota György: A József Attila-kutatás dilemmái. *Forrás*, 2003/12, 7-8.

A posztstrukturalista elvekből összerakott és a teoretizmus módszertanával előállított *késő modern* fogalma, ismételjük, rendkívül gyorsan és sikeresen nyert befolyást az irodalomtörténet, a műelemzés birodalmában. E jelenség azonban csak része volt annak a gyarmatosító processzusnak, amelynek során Magyarországon a posztstrukturalista elméleti ész az irodalomtörténet terrénját széles körben birtokba vette. Az újabb elmélet által teremtett teoretikus mantrák (a nyelvi megelőzöttség, az areferencialitás, a külső világot kiküszöbölő intertextualitás, az embervilágot uraló heterogenitás, instabilitás, disszemináció) a múlt század végén már az irodalmi beszéd vezércsillagáivá váltak, és bármely életmű átértékeléséhez segítséget nyújtottak. A diadalmas posztstrukturalista igazságokhoz illeszkedő szókapcsolatok, metaforikus utalások a nívós tudomány látszatát keltették, s az irodalomtörténészek nem késlekedtek ezek halmozásával. A teoretizmus irodalomtörténeti térhódításaival, a posztstrukturalista gyarmatosítás riasztó példáival *Megérteni az irodalmat* című könyvemben és folyóiratokban megjelent dolgozataimban több ízben foglalkoztam,³³ ezúttal egyetlen illusztrációs példával elégszem meg.

Milbacher Róbert (több Arany-ballada szubverzív átértelmezése után) *Arany János és az emlékezet balzsama* című könyve hetedik fejezetében az *Ágnes asszonyt* is vizsgálat alá vette. A kutató az 1853-as balladában rendezettséget, intencionális egységet látó „hagyományos” interpretációkat lendületes elemzésben cáfolta, és szubverzív iróniával leplezte le azokat az elemzői meggyőződéseket, amelyek a költeményt „a morális vétség–isteni igazságszolgáltatás mátrixába” utalják.³⁴ Az „Oh! Irgalom atyja ne hagyj el!” refrént ugyan ő is „a keresztény gondviselés égisze alá való visszakéredzkedés mondataként” tartotta számon,³⁵ de a mű „mélystruktúrájába” alámerülve egészen másféle, ellentmondásos, ambivalens jelentésmozzanatokat észlelt. „A lepedőn ejtett vérfolthoz önkéntelenül is a szüzesség elvesztése asszociálódik első körben, márpedig a házasság elhárításának és a menyasszony érintetlenségének bizonyítékaként. Ez esetben a csibém a női nemi szerv eufemisztikus elnevezése lehet. Ugyanakkor a mocsokként, tehát tisztátalanságként jellemzett vér lehet menstruációs vér is, ami viszont a meg nem fogant, vagy még erősebb értelmezés szerint, az elvetélt gyermek becéző megszólítása. Elképzelhető tehát, hogy Ágnes dadogó önmentsége erős természeti törvényre hivatkozik, vagyis a gyilkosság közvetett kiváltó okaként a szerető tartása mögött a férj férfiatlansága vagy terméketlensége lehet [...] Akár így, akár úgy, Ágnes önmentsége olyan elbeszélés felé mutat, amely a női test működésének és a termékenységnek–meddőségnek a korban (is) sokszoros tabuval körülvett témájára épül. Csakhogy – minthogy az ezzel kapcsolatos beszéd önmagában is tiltás alá esik, azaz a nyelvtelenség állapotában van –

33 Nyilasy Balázs: *Megérteni az irodalmat*. Budapest, 2020, MMA Kiadó, 89–96; *Hitel*, 2019/10, 74–75; *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2011/6, 718–727.

34 Milbacher: *Arany János és az emlékezet balzsama*. Budapest, 2009, Ráció Kiadó, 216.

35 Uo. 223.

Ágnes magyarázata arra, hogy miként sodródhatott ebbe a helyzetbe, artikulálhatatlan. Ágnes tehát valami olyasmit próbál elmondani, aminek nincsen szótára, sem grammatikája, és mivel ez lehetetlen, ezért válik ő maga személyében, testében, monomániás mosásában nyelvvé [...] az emberi (női) lét kiszolgáltatottságának és rettenetének élő mementójaként” – mutatta fel Ágnes „bűnét” a kutató a kaotikus létezés szignáljaként, a feminista kritika nézőpontjait átvéve és a Nyelv, „nyelviesülés” képzetköreit is megidézve.³⁶

Az Arany János-i életmű „revitalizálásához”, újragondolásához fűződő elhivatottságát Milbacher számos dolgozatában hangsúlyozta. Aligha kétséges, hogy az *Ágnes asszony* posztstrukturalista értelmezése is az alternatíva-állítás igényével íródott, engem azonban, nem tagadom, leginkább Kálmán C. György 1993-as, szellemes paródiájára, a *Megy a juhász számáron* elemzésére emlékeztet. A feminista, freudista zsargont alkalmazó interpretáció szerint a juhász számára és botja a phallost szimbolizálja, a magányos furulyaszó az onániára utal, a gyepes hant a szeméremdombot kell, hogy eszünkbe juttassa, a haldokLIK szóba a szerző szexuális jellemzést rejtett, s jelen van a műben a necrophilia tiltása miatti agresszió is, amely gyilkos indulatban – szublimált nemi aktusban – manifesztálódik. „Ezen értelmezésben nem lehet véletlen a »Nagy a legény, de nagyobb« sor furcsa elvágása (castrálása) sem, ahol a »nagy« meglepően kiemelt pozícióba kerül, s az sem, hogy (a szövegben ábrázolt világ szintjén) a számár a juhász lába között van” – elmélkedik az interpretátor.³⁷

Az *Ágnes asszony* milbacheri elemzését, mondom, leginkább paródiaként tudom felfogni, De a szerzőnek nincs miért aggódnia. A voluntarista túl- és felülinterpretálásoknak az új évezred elején aligha kell éles kritikától tartaniuk; szerzőik sokkal inkább a szubverzív teljesítménynek kijáró elismerésre számíthatnak. A hazai és külföldi irodalmi folyóiratokat rendszeresen lapozgató olvasó nem is csodálkozik ezen, hiszen lépten-nyomon tapasztalja: a mindennapi ész és az egyszerű, világos értelmezés presztízse rendkívüli módon lecsökkent, s a természetes, magától kínálkozó magyarázat helyett a *nem várt, bizarre, bonyolult, szofisztikált* indoklás nyert presztízsertéket. Az efféle preferencia általában a sui generis teóriára is jellemző,³⁸ a *nyilvánvaló* elvetését és a *különös* elsőbbségét beteljesítő módszertan azonban véglegesen a „nagy elméleti bummban” győzedelmeskedett. A kétely hermeneutikáját magáévá tevő, Foucault, Derrida, de Man nyomán járó strukturalista-posztstrukturalista dekonstruktor a műből netalán kitetsző közvetlen, nyilvánvalónak tűnő intenciónak nem hihet, és

36 Uo. 222.

37 Kálmán C. György: *Te rongyos (elm)élet!* Budapest, 1998, Balassi Kiadó, 236–237.

38 Az elmélet efféle hajlamát gazdag példatárral illusztrálhatjuk. Gondoljunk csak az intern, belsőlegis megközelítéshez doktriner módon ragaszkodó sklovszkiji (formalista) megnyilatkozásokra vagy az Új Kritika hajthatatlan ambiguitás keresésére, ellentmondást fürkésző elemzési gyakorlatára!

szükségképpen kell másféle, bonyolultabb, mélyen rejtező, a manifeszt szintet meghaladó magyarázó mozzanat után néznie.

*

Írásom végéhez közeledve, fogalmak táncából és árnyéktáncából lassan kibonyolódva, úgy érzem, néhány visszatekintő, magyarázó szóval még tartozom az olvasónak. Tanulmányom, amint a cím is jelzi, az irodalomelmélet, a teória és a teoretizmus (a rossz esélyeket beteljesítő megvalósulás) fogalmait bocsátotta próbára többféle viszonyrendszerben. Mindhárom gondolkozási formát illetően tettem karakterjelző megjegyzéseket és megkockáztattam sommázó konklúziókat, bár kétségkívül az elméletet megjelenítő posztstrukturalizmusra volt a legtöbb gondom. S hogy miért a tágabb (amerikai, nyugat-európai) és a szűkebb (magyar) kontextus felvázolására szántam a legnagyobb terjedelmet? Az ok egyszerű. Mint több ízben említettem, hazai irodalomértésünk a strukturalizmus, posztstrukturalizmus kritikai értelmezésével adós maradt, és úgy éreztem, legalább néhány pótlással szükséges szolgálnom.

Tudatosan vállalt attitűdöm kezdettől kritikai volt. Az általában vett elméletiség világában s a megvalósult irodalomelméleti koncepciók területén is a dilemmákra, anomáliákra, problematikusságokra hívtam fel a figyelmet. Bíráló beállítottságom, elismerem, bizonyos szempontból egyoldalúnak minősíthető. Kiegészítő, korrekciós helyzetértékelésre törekedve alighanem a „nagy elméleti bumm” színességére, termékenyítő hatására is utalhatnánk. Meditálhatnánk a destabilizáló kérdezőmód mindenkori hasznáról, beismerhetnénk, hogy az elméleti ész a szerző, a műbeli intenció és az irodalmi létmód hogyanjára mikéntjére rákérdezve valóságos dilemmák körül kering, s mélyebb, alaposabb átgondolásra serkentheti a kutatókat. Néhány részdiszciplína megtermékenyítő hatását sem érdemes tagadnunk. Felelgethetjük az *anyag* és *eljárás*-elvű formalizmus ötletgazdagságát, előszámlálhatjuk a mérsékelt strukturalizmus hozadékait, utalhatunk a narratológia eszköztárának hasznosságára, a befogadói nézőpontot érvényesítő, mérsékelt „receptioesztétika” hasznos felismeréseire. S vélhetnénk úgy, hogy az *elméleti ész* csapdáit, veszélyzónáit kellő körültekintéssel, tágabb látókörrrel akár el is kerülhetnénk: a szubsztancializáló étoszt mérsékelhetnénk, a nézőpontrögzítő stabilizálást többszemponútú rugalmassággal enyhíthetnénk, a dedukció módszerét indukcióval egészíthetnénk ki, s az irodalomtörténeti tényvizsgálatot is megpróbálhatnánk szerephez juttatni. Talán nem volna lehetetlen így eljárunk, hiszen a *Theory of Literature* (s az *A History of Modern Criticism*) írója éppen valami ilyesfélét valósított meg, és a magyar Poszler György is nyitott, eredményes módszertant működtetett általam is bemutatott 1988-as monográfiájában.

Csakhogy az említett példák kivételesek, a teoretizmus által elterjesztett meg nem gondolt gondolatok pedig kiterjedtek és kivételesen kártékonyak. A rendszeresztétikák és a „nagy elméleti bumm” végül is nem utakat teremtettek, hanem zsákutcába vezették az olvasókat, irodalomértőket, kutatókat. A teoretikus

ész, úgy látszik, végül mégsem tud kibújni a bőréből. Veszélyzónáit nem képes elkerülni: a szisztematizáló, rendszerteremtő akarat voluntarizmusát, az absztrakciós világteremtés szokását nem tudja levetkőzni, a módszertani nyitottsághoz s a korrekt fogalomhasználathoz nem bír felnőni; kooperációs együttműködés helyett dominálni, irányítani, gyarmatosítani akar, és ehhez bőséges eszköztárral rendelkezik.

Kenyeres Zoltán 2018-ban publikált levélvallomásában az új évezred irodalomértési állapotát a „harmadik csöngetés” előtti pillanatként aposztrofálta. A nyolcvanadik esztendejét betöltött, nagy tapasztalatú és tudású kutató a teória teremtette hazai szakutkákra utalva a visszahumanizálás szükségességét hangsúlyozta, s úgy látta, az irodalomról szóló beszéd jól teszi, ha „a szcientizmus nevű fekete zsákba zuhanása”³⁹ elől a szépirodalom területére menekül. A Kenyeres által felemlgetett „szcientizmust” akár a humaniorák és a teória centrális kérdéseként is számon tarthatjuk. Hiszen a tudományosságra számot tartó igény másfél század óta az embertudományok legnagyobb vágya, leküzdhetetlen, csillapíthatatlan kívánsága. A természettudományos mintákra alapozott s az irodalomra oktrojált tudományosság azonban valójában nem egyéb meg nem gondolt gondolatnál, hiszen a nyelv, az emberi társadalom, a művészetek nem a fizikai világ módjára működnek. A társadalomtudományok, ha a szó megszokott értelmében akarnak tudományosnak látszani, erőltetett szisztematizációra, kényszeres gesztusokra, homlokatépítő mutatóványokra kényszerülnek. S végül az absztrakciós színházasdi csúcsteljesítményeihez jutnak el: a presztízs-növelő beszédmódelemek, a túlhajszolt fogalmiság dominanciáját konstatálhatjuk, a mindennapi éstől messze távolított, elvonatkoztató–bonyolító teoretikus megközelítés elsőbbségi igényét látjuk érvényesülni, a skolasztikus citátumok presztízsének felfokozásával és a szuverén, egyéni gondolat presztízsének visszavételével szembesülünk. Horváth János és Schöpflin Aladár a századelőn még nem hajszolták a tudományosság lidércfényeit (elmélettel külön nem is igen foglalkoztak), a gondolkozás fegyelmére, a fogalomhasználat korrektségére azonban nagyon is ügyeltek. Világos gondolataikat világos szavakkal jelenítették meg, az érvelés ellentmondásmentességét és az elégséges indoklás elvét mindenkor érvényre juttatták, a többszemponútú, sokrétű, kombinatorikus elemzői fantáziát nem helyettesítették egyoldalú ideológiakövetéssel, s írásaik végül, meglehet, tartalmasabbak és „tudományosabbak” lettek, mint sok posztstrukturalista kutató pszeidotudományos mutatóványa.

Az elméleti beszédmód válsága persze nem csak az irodalomértést érinti. Daniel Bertaux, a kiváló francia szociológus 2001-ben az általa művelt diszciplínához kapcsolatosan meditatált a tudományosság dilemmáiról, s végül Kenyereshez hasonlóan ő is az irodalmi megfogalmazásmód mellett tört lándzsát.⁴⁰

39 Kenyeres Zoltán: *Harmadik csöngetés. Visszahumanizálási kísérletek, 2010–2018*. Szombathely, 2018, Savaria University Press, 232.

40 Daniel Bertaux: *A szociológia mint írás. Szociológiai Szemle, 2001/1-2, 43–52.*

A két kutatónak sokban igaza van. A szépirodalomhoz közelítés egyes esetekben minden bizonnyal alternatívát jelenthet. De egészében a kritika, az irodalomtörténet és az irodalomelmélet mégsem követheti a fikciós, imaginárius irodalom módszertanát, hiszen maga éppen ennek „magyarázati szerveként”, megértésre hivatott „intézményeként” jött létre.

De akkor mégis miféle javaslattal tudnánk szolgálni? Azonnali és biztos kibonyolódást ígérővel biztosan nem. A posztstrukturalizmus letarolt földjén körbetekintő irodalmár jó, ha a tisztességes kételynek tud hangot adni. De talán ez sem kevés. „Kell-e egyáltalán a rendszer [...] Nem inkább néhány termékeny kételyből fakadó, jó kérdés kellene, és sok konkrét műértelmezés?” Poszler György felvetése négy évtizeddel korábban is nagyon helyénvaló volt, de ma talán még érthetőbben hangzik a „tisztességes ipart” űző literátorok számára.

